

УКРАЇНСЬКІ ПЕДАГОГИ (60-ТІ РР. XIX – 60-ТІ РР. XX СТОЛІТТЯ) ПРО ЧИННИКИ ФОРМУВАННЯ ХАРАКТЕРУ ОСОБИСТОСТІ

1. Бордовский В. А. Инновационные процессы в современной системе высшего педагогического образования. – СПб.: Изд-во РГПУ, 1998. – 126 с.
2. Галузинський В.М., Євтух М.Б. Педагогіка: теорія та історія: навч. посібник. – К: Вища школа, 1995. – 237 с.
3. Данилов М.А., Скаткин М.Н. Дидактика средней школы. – М.: Просвещение, 1976. – 225 с.
4. Дидактика современной школы /Под ред. В.А. Онищука. – К: Радянська школа, 1987. – 237 с.
5. Дидактика средней школы: Некоторые проблемы современной дидактики /Под ред. М.Н. Скаткина. – М.: Просвещение, 1982. – 319 с.
6. Ильина Т. А. Педагогика: курс лекций. – М.: Просвещение, 1984. – 496 с.
7. Клингберг Л. Проблемы теории обучения. – М.: Педагогика, 1984. – 256 с.
8. Куписевич Ч. Основы общей дидактики. – М.: Высшая школа, 1986. – 368 с.
9. Методологические принципы физики: история и современность / Отв. ред. Кедров. – М.: Наука, 1975. – 512 с.
10. Падалка О.С., Нісімчук А.С., Смолюк І.О., Шпак О.Т. Педагогічні технології: навчальний посібник. – К: Українська енциклопедія, 1995. – 253 с.
11. Педагогика: большая современная энциклопедия / Сост. Е.С. Рапацевич – Мн.: “Соврем. слово”, 2005. – 720 с.
12. Педагогика: учеб. пособие для студентов пед. институт. Под ред. Ю.К. Бабанского. – М.: “Просвещение”, 1983. – 608 с.
13. Педагогические информационные технологии и картина мира в непрерывном образовании (Информологический аспект) / Богословский В.И., Извозчиков В.А., Потемкин М.К. и др. /Под ред. В.А. Извозчикова. – СПб., 1997. – 211 с.
14. Подласый И.П. Педагогика. – М.: Просвещение: Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, 1996. – 432 с.
15. Савченко О.Я. Дидактика початкової школи: підручник для студентів педагогічних факультетів. – К: Абрис, 1997. – 416 с.
16. Стельмахович М.Г. Народна педагогіка. – К: Рад. школа, 1985. – 312 с.
17. Стефановская Т.А. Педагогика: наука и искусство. Курс лекций. Учебное пособие для студентов, преподавателей, аспирантов. – Москва: Совершенство, 1998. – 368 с.
18. Теоретические основы содержания общего среднего образования / Под ред. В.В. Краевского, И.Я. Лернера. – М., 1983. – 352 с.
19. Философский словарь /Под ред. И.Т. Фролова. – 5-е изд. – М.: Политиздат, 1987. – 590 с.
20. Харламов И.Ф. Педагогика. – М.: Высшая школа, 1990. – 576 с.

Стаття надійшла до редакції 10.06.2009

УДК 371.4 (477) “XX”

Микола Галів, кандидат педагогічних наук,
доцент кафедри нової та новітньої історії України
Дрогобицького державного педагогічного університету
імені Івана Франка

УКРАЇНСЬКІ ПЕДАГОГИ (60-ТІ РР. XIX – 60-ТІ РР. XX СТОЛІТТЯ) ПРО ЧИННИКИ ФОРМУВАННЯ ХАРАКТЕРУ ОСОБИСТОСТІ

У статті аналізуються погляди українських педагогів, які досліджували характерологічну проблематику (період її розквіту припадає на 1860 – 1960-ті роки) на чинники формування характеру особистості, простежується вплив тогочасних новітніх наукових тенденцій та соціального замовлення на бачення ними даної проблеми.

Ключові слова: виховання і самовиховання характеру, чинники формування характеру, українська педагогіка.

Продовження статті, опублікованої в №10 (57) 2009 року.

Безперечно, в радянській педагогічній думці визнавалася і значна роль особистості волі людини у творенні характеру. Однак трактування цього фактора відбувалося винятково (принаймні до кінця 50-х рр.

XX ст.) з детермінаційних позицій. Вважалося, що сама людина остільки впливає на своє вдосконалення і, відповідно, на розвиток власного характеру, оскільки ефективними є впливи суспільного середовища і, звісно, виховання як цілеспрямованого впливу особистості вчителя (зовнішнього) на свідомість учня (внутрішнє).

УКРАЇНСЬКІ ПЕДАГОГИ (60-ТІ РР. XIX – 60-ТІ РР. XX СТОЛІТТЯ) ПРО ЧИННИКИ ФОРМУВАННЯ ХАРАКТЕРУ ОСОБИСТОСТІ

Така позиція спиралася на однозначні висновки радянської психологічної науки, яка розглядала процес самовиховання “як детермінований умовами життя” [12, 44].

Зрештою, можна виділити дві властиві радянській педагогіці особливі риси у визначенні ролі особистої волі людини, репрезентованої умовами життя.

По-перше, самовиховання розглядалося як додаток до виховання. Оскільки виховання “великою мірою ґрунтується на виконанні людиною вимог, які ставляться до неї іншими людьми, – батьками, вчителями, вихователями, піонерською та комсомольською організаціями...” [16, 45], то самовимоги і самовиховання в цілому є його наслідком. “Виконуючи вимоги інших, – писав П. Чамата, – людина поступово навчається ставити перед собою і виконувати свої власні вимоги, бути вимогливою до себе самої” [16, 46].

Стверджуючи, що самовиховання має “велику залежність” від виховання [12, 44], підготовляється і спрямовується правильно організованим вихованням, радянська педагогіка таким чином, з одного боку, відокремлювала ці категорії (а це означає, що перше як суб’єктивний процес не розглядалося сутністю другого – зовнішнього щодо виховання процесу), з іншого, відповідно, – категорично узалежнювала самовиховання від виховання, позиціонуючи його як “продовження” чи “додаток” – явище сателітне.

По-друге, керівником самовиховання учня оголошувався вчитель. “У самовихованні найбільшою мірою виявляється самостійність людини. Проте це не означає, що в таку працю людини над собою ніхто не може і не повинен втручатися. У неї треба втручатися, керувати нею...” [16, 46]. “Все ж процес самовиховання, – пише О. Кондратюк, – який доповнює виховання, має контролюватись і вміло спрямовуватись старшими” [10, 45]. Зауважимо, що в радянській школі учительські функції контролю і керівництва часто зливалися, перетворюючись в умовах авторитарної педагогіки у наказово-безапеляційний фактор педагогічної вимоги. Таким чином, провідна роль у самовихованні дитини, по суті, відводилася не їй, а педагогові. Такий підхід був характерною рисою радянської, переважно, авторитарної педагогіки, яка відзначалася “суб’єкт-об’єктним” трактуванням взаємодії вчителя та учня, вихователя і вихованця.

У 1960-х рр., у зв’язку з десталінізацією, в радянській педагогічній думці визріває нова течія, яка, зокрема, переносить наукову і методичну увагу із виховання-об’єкта на виховання-суб’єкта.

У контексті цих поглядів відбувається актуалізація ролі особистості у процесі свого розвитку. В. Філатов у 1960 р. зауважуючи, що марксизм-ленізм підкреслює вирішальне значення умов життя і виховання для розвитку характеру людини, все ж підкреслював: “... і обставини залежать від людини – вона може їх змінити, а значить може змінити і характер” [15, 13]. Отже, не відкидаючи, безумовно, впливу суспільства як визначального фактору формування характеру, педагоги-гуманісти поряд з ним ставили *саморозвивальний потенціал людини*. Це відбувалося шляхом обґрунтування самовиховної сутності виховання, тобто розуміння виховного впливу через призму його прийняття чи неприйняття вихованцем.

Так, В. Сухомлинський неодмінною умовою виховання особистості, характеру вважав самовиховання. Він стверджував, що сам характер людини формується, змінюється, перетворюється шляхом свідомих і цілеспрямованих зусиль особистості. “Виховання почуттів, дисциплінування думки й волі, вироблення й урівноваження характеру – все це людина повинна робити сама, пізнаючи себе й оволодіваючи собою” [14, 601 – 602]. Самовиховання – це не щось допоміжне у вихованні, а міцна підвалина у ньому. Ніхто не зможе виховати людину, якщо вона сама себе не виховує [13, 427]. У самовихованні вчений бачить найвищу гідність людини – особистість, яка перемогла себе, ніколи не допустить, щоб її здолали обставини чи люди.

Гуманістичні погляди В. Сухомлинського збігаються з ідеями представників національно-демократичної педагогічної думки. Спираючись на ідею свободи людини (і свободи суспільства), її відповідальності за себе, вони *саме людину вважали головним “архітектором” своєї долі, а значить, і характеру* як визначального чинника життєвого успіху. Тож первинність у формуванні характеру відводилася фактору особистої волі людини.

Відзначимо, що джерело такого підходу міститься у вченні І. Канта, а також російського педагога П. Лесгафта. Першим у вітчизняній педагогіці про роль самої людини у формуванні характеру, як було зазначено, висловився К. Ушинський. Проте ці твердження не були чіткими і однозначними. Тому реальну першість серед українських педагогів, які обстоювали власне визначальність цього фактора у формуванні характеру, а отже, й перфекціонізм, посідає К. Кахникевич. В одній зі статей (1886 р.) він доводив, що позаяк характер є творінням

УКРАЇНСЬКІ ПЕДАГОГИ (60-ТІ РР. XIX – 60-ТІ РР. XX СТОЛІТТЯ) ПРО ЧИННИКИ ФОРМУВАННЯ ХАРАКТЕРУ ОСОБИСТОСТІ

власної волі людини, котра залежить лише від неї самої і не може бути накинена ззовні, то характер, отже, є лише “наслідком виховання чоловіка через себе самого” [8, 178]. Аналогічної позиції згодом дотримувався і М. Барановський, який стверджував, що характер утворюється на підставі вроджених фізичних і психічних властивостей людини “під впливом власної обсервації і володіння над собою, отже є власним его (чоловіка. – М. Г.) ділом” [1, 59].

На самотворенні, як головному чинникові формування характеру, дещо пізніше (у міжвоєнний період) наголошували галицькі педагоги П. Біланюк, Ю. Богданів, П. Будз, М. Грушкевич, О. Кисілевська, С. Конрад, М. Макух, П. Парашин, Я. Ярема тощо. Ю. Богданів, зокрема, підкреслював: “Характер, а тим більше особовість – це щось, чого в скінченій і готовій формі не приносить зо собою на світ, тільки добувається важкою й тривалою працею над самим собою, в безупинній боротьбі зо собою самим” [3, 202 – 203].

У галицькій педагогіці загалом побутувало розмежування понять “виховання” і “самовиховання”. Це чітко видно зі слів О. Кисілевської, яка бачила два шляхи “направити” свій характер: виховання (удом та школі) і самовиховання [9, 153]. Таку ж думку висловлював і М. Грушкевич: “Чоловік одержує подвійне **виховання**: перше в рідному домі й школі, друге важніше це самовиховання” [7, 6]. Виховання розумілося зазвичай як зовнішній, опікунсько-керівний вплив на вихованця (об’єкт) з боку вихователя (суб’єкт). Однак у такому консервативному трактуванні виховання, знаходимо й гуманістичний аспект: не виховання, а самовиховання дитини вважалося метою педагогічної діяльності. На думку П. Біланюка, основним завданням педагогічної роботи є дати змогу дитині доробитися сили й гарту духу, внутрішньої культури – характеру [2, 4]. Не виховання, а самовиховання творить життєспроможну людину. “Без самозмагань, без праці над собою вихованок врешті-решт теж може бути вихований, якщо хтось ним раз-у-раз піклується, але це буде вазонкова рослина, нездібна самостійно продиратися через гущу життєвих невдач, перепон, безнастанних зусиль” [2, 7].

Тому саме самовихованню відводилася вирішальна роль у формуванні особистості і характеру. “Признаючи виховній праці безперечне значіння й значні успіхи, – резюмував М. Грушкевич, – мусимо всетаки перше місце відступити самовихованню” [7, 7]. Зважаючи на таку роль праці людини над собою, І. Коссак ще в

1903 р. пропонував термінологічний коректив: слово “виховання” замінити терміном “самовиховання” [11, 227].

Найбільш чітко ці погляди висловив у середині XX ст. Г. Ващенко, однозначно стверджуючи, що людина як вільна істота, сама бере участь у творенні свого характеру [5, 160]. Він відстоює теорію П. Лесгафта, який розрізняв категорії “темперамент”, “обдарованість”, “тип” і “характер”. Відповідно до неї, темперамент і обдарованість людиною успадковуються, тип формується під впливом оточення та виховання, а характер – це ті властивості особистості людини, які вона виробляє у себе шляхом самовиховання [5, 160]. Проте, зауважує вчений, темперамент, обдарованість і тип є основою для утворення характеру. “Вони являють собою ніби потенції, що людина, вільна істота, як образ і подоба Божа, може розвинути або занехаяти, може спрямувати їх в той чи інший бік, може нарешті відповідно до своїх прагнень переробити їх. В цьому саме і полягає творення характеру” [5, 160]. Завдяки самовихованню, опертого на усвідомлене, цілеспрямоване і довготривале вольове зусилля людина може розвинути або побороти свої біологічні властивості. Наприклад, холерик систематичними тренувальними вправами може виховати у собі стриманість, а властиву йому від природи енергію спрямувати у бік якоїсь корисної справи. Так само, вважає Г. Ващенко, можна розвинути свої задатки обдарованості.

Значно важчим, на думку педагога, є питання про відношення між характером і типом, тобто між наслідком самовиховних зусиль людини і результатами впливу навколишнього суспільного середовища. Формування особистості через засвоєння атрибутів об’єктивного світу відбувається при різній участі “свобідної волі людини”. Вона може без боротьби і критики засвоювати усі впливи оточення, підкорятися йому, може протиставляти себе суспільству, або ж може вибирати і засвоювати те, що визнає за вартісне, і відкидати те, що оцінює як безвартісне. Тільки в останньому випадку, підкреслює Г. Ващенко, людина формує свій характер [5, 164]. Тобто особливості типу людини можуть трансформуватися в риси характеру завдяки її волі. Ті, сформовані середовищем властивості, які людина визнає за позитивні, вона може розвивати, а негативні – переборювати.

Проте під впливом зовнішніх подій, можливо неординарних, екстремальних, найчастіше відбуваються зміни характеру. Це може слугувати аргументом на користь того, що

УКРАЇНСЬКІ ПЕДАГОГИ (60-ТІ РР. XIX – 60-ТІ РР. XX СТОЛІТТЯ) ПРО ЧИННИКИ ФОРМУВАННЯ ХАРАКТЕРУ ОСОБИСТОСТІ

формування характеру не завжди залежить від волі людини. Однак Г. Ващенко зазначає, що людина не ставиться пасивно до впливу таких подій. Вона обмірковує їх, продумує весь шлях пройденого нею життя і свідомо змінює його [6, 339]. Навіть при найбільш агресивному тискові зовнішнього середовища людина, інтериоризуючи його впливи, пропустить їх через свої емоції, мислення, сумління, зробить висновки та сформулює установки на майбутнє, – самостійно формуватиме власний характер.

Зважаючи на це, Г. Ващенко, називав характер виявом “свобідної волі” людини [6, 338]. “Власне самовиховання – це основний шлях формування характеру” [5, 165]. Але самовиховання не виключає й виховання – організованого і планового керівництва людиною на шляху формування її особистості. Може здатися, що вчений суперечить сам собі: він сам називав школу, родину, а тому і їхнє виховання, тим суспільним інструментом, який формує тип людини. Згодом стверджує, що виховання як елемент суспільного чинника, формує не тип, а характер. Однак Г. Ващенко розв’язує цю суперечність доволі просто: “Та коли йде справа про виховання особистості, то воно тільки тоді може бути ефективним, коли спирається на самовиховання й кінець-кінцем переходить у нього” [6, 165]. Отже, будь-які виховні впливи середовища (родина, школа, соціум, нація, релігія, політичне життя, професійна зайнятість і матеріальний стан) трансформуються у самовиховання, адже людина сама осмислює і опрацьовує отримані зовні враження.

Таким чином, обґрунтовувалося важливе положення про *залежність виховних впливів різних елементів зовнішнього соціального середовища від саморегуляційних процесів свідомості особистості, яка удосконалюється.*

Виховання і самовиховання, зауважує Г. Ващенко, як елементи єдиного виховного процесу відіграють різну роль у різні періоди життя вихованця. Що молодший останній, то більше значення у формуванні його характеру має виховання. З часом вагомішої ролі набуває самовиховання.

Мусимо, правда, зауважити, що Г. Ващенко, вважаючи свободу волі людини головним детермінуючим чинником утворення характеру, все ж не абсолютизує її. Перебуваючи на позиціях філософії арбітаризму (поміркового індетермінізму), він визнає, що воля людини не здатна подолати, наприклад, певну фізичну обмеженість людського тіла. Вона інколи залишається безсилою перед агресивними

проявами докільля, природними катаклізмами тощо. Проте лише людина, завдяки своїй “розумній волі”, чітко визначеній життєвій меті, високим моральним вартостям, може виплекати сильний характер, що є запорукою її успішної життєдіяльності.

Необхідно зазначити, що, визначивши власну працю людини над собою як головну умову становлення особистості та її характеру, педагоги-демократи приходили до розуміння виховання-самовиховання як процесу розвитку. У це поняття вкладали не просто накопичення учнями знань (навчання), формування соціально необхідної, лояльної щодо суспільства моделі поведінки (виховання), а удосконалення духовних, психічних, соціальних і фізичних якостей людини, що можливе лише на ґрунті її самостійності, праці над собою. Оскільки самостійність – явище найбільш притаманне демократичному соціуму і вільній людині, тому, власне, у період становлення громадянського суспільства поняття розвитку особистості стає актуальним для педагогіки. Це можна побачити у творчості російського педагога В. Вахтерова, котрий, розуміючи незворотність процесів демократизації суспільства та реалізації свободи людини, на початку XX ст. “на чолі всього виховання” ставив розвиток. Причому зазначав: “Учень розвивається, коли він сам діє” [4, 363]. Таку ж думку висловлював і П. Біланюк, стверджуючи: найкраще, що можуть педагоги, – це створити умови для розвитку. Головний принцип розвитку – дитина мусить рости власними силами.

Висновки. Отже, в українській педагогіці головними чинниками формування характеру вважалося навколишнє середовище та особиста воля людини (біологічний фактор вважався визначальним для темпераменту та індивідуальних задатків). Особливості їх акцентування в українській педагогіці залежали від соціального замовлення. Для радянської педагогічної думки було закономірним підкреслення домінантного впливу суспільства як детермінанти формування особистості, потрібної для реалізації пануючих у ньому ідей та цінностей. Це здебільшого призводило до бачення абсолютистських можливостей виховання і його інститутів, а значить, і до авторитарної моделі взаємин між суспільством – вихователем – лідером та людиною – вихованцем – підлеглим. Натомість демократична педагогіка, відповідно до вимог громадянського суспільства, головну роль у життєреалізації людини відводила їй самій, а не соціуму чи державі. Це зумовило розуміння виняткової важливості власної праці людини над собою, своїм характером – її розвитку.

УДОСКОНАЛЕННЯ МЕТОДИЧНОЇ ПІДГОТОВКИ МАЙБУТНІХ УЧИТЕЛІВ БІОЛОГІЇ ШЛЯХОМ УПРОВАДЖЕННЯ КУРСУ “МЕТОДИКА ПОЗАКЛАСНОЇ РОБОТИ З БІОЛОГІЇ”

1. Барановський М. Педагогіка для семинарій учительських і учителів шкіл народних. – Чернівці: 3 друк. Т-ва “Руська рада”, 1901. – 102 с.
2. Біланюк П. До чого змагає сучасна школа взагалі і Рідна Школа з окрема. – Львів: Накл. Повітового Союзу Кружків Р.Ш., 1938. – 19 с.
3. Богданів Ю. Нові програми й учитель // Шлях виховання й навчання. – 1933. – Кн. 4. – С. 188–203.
4. Вахтеров В.П. Основы новой педагогики // Вахтеров В.П. Избранные педагогические сочинения. – М.: Педагогика, 1987. – С. 324–384.
5. Ващенко Г. Виховання волі і характеру. – К.: Школяр, 1999. – 385 с.
6. Ващенко Г. Свобода людини як філософічно-педагогічна і політична проблема // Ващенко Г. Праці з педагогіки та психології. – К.: “Школяр” – “Фада” ЛТД, 2000. – С. 326–361.
7. Грушкевич М. Характери треба виховувати! // Українське юнацтво. – 1933. – Ч. 8. – С. 5–7.
8. Кахнікевич К. Вплив школи на виховане характеров // Школьна часопись. – 1886. – Ч. 23. – С. 177–179.
9. Кисілевська О. Самовиховання // Наша книга: Альманах “Жіночої долі”. – Коломия, Б.в., 1928. – С. 152–166.
10. Кондратюк О.П. Виховання в учнів комуністичної ідейності. – К.: Знання, 1967. – 46 с.
11. Косак І. Сучасне виховане // Учитель. – 1903. – Ч. 15. – С. 225–228.
12. Макляк М.М., Голєва З.В. Керівництво самовихованням підлітків // Радянська школа. – 1974. – № 9. – С. 44–48.
13. Сухомлинський В.О. Методика виховання колективу // Сухомлинський В.О. Вибрані твори. В 5-ти т. – К.: Рад. шк., 1976. – Т. 1. – С. 401–637.
14. Сухомлинський В.О. Сто порад учителю // Сухомлинський В.О. Вибрані твори. В 5-ти т. – К.: Рад. шк., 1976. – Т. 2. – С. 417–654.
15. Филатов В.С. О влиянии труда на формирование характера человека. – М.: Профтехиздат, 1960. – 45 с.
16. Чамата П.Р. Про самовиховання учнів та шляхи педагогічного керівництва цим процесом // Радянська школа. – 1963. – № 4. – С. 44–48.

Стаття надійшла до редакції 10.06.2009

УДК 37.015.2

Наталія Грицай, кандидат педагогічних наук,
доцент кафедри методики викладання природничих дисциплін
Міжнародного економіко-гуманітарного університету
імені академіка Степана Дем'янчука,
м. Рівне

УДОСКОНАЛЕННЯ МЕТОДИЧНОЇ ПІДГОТОВКИ МАЙБУТНІХ УЧИТЕЛІВ БІОЛОГІЇ ШЛЯХОМ УПРОВАДЖЕННЯ КУРСУ “МЕТОДИКА ПОЗАКЛАСНОЇ РОБОТИ З БІОЛОГІЇ”

У статті розглянуто мету та завдання курсу “Методика позакласної роботи з біології”, описано зміст занять і методику їх проведення, обґрунтовано ефективність впровадження курсу для вдосконалення методичної підготовки майбутніх учителів біології.

Ключові слова: біологія, лекції, практичні заняття, самостійна робота, анкетування.

Постановка проблеми.
Сучасне суспільство вимагає висококваліфікованих фахівців, конкурентоспроможних, здатних нестандартно й творчо мислити, швидко адаптуватися в мінливих умовах життя. Сьогодні вчитель має позбутися стереотипів педагогічної діяльності, які гальмують активність і творчість учнів, не дають змоги самоствердитися й самореалізуватися під час навчання в школі. Педагог повинен враховувати індивідуальні здібності школярів, допомагати їм розвиватися й удосконалюватися, стимулювати пізнавальну діяльність, позитивне ставлення до навчання, створювати ситуацію успіху для кожної дитини.

Вирішити всі ці завдання в умовах уроку просто нереально. Проте необмежені можливості для розвитку пізнавальних інтересів школярів і задоволення їхніх індивідуальних пізнавальних потреб має позакласна робота.

Незважаючи на те, що позакласна робота є додатковою до навчальної роботи на уроці, існує глибока специфіка в змісті навчального матеріалу та в методах навчання під час позакласних занять. У свою чергу, особливості навчального пізнання під час позакласної роботи обумовлюють специфіку педагогічного керівництва цією роботою школярів. Саме тому майбутні вчителі біології ще під час навчання у вищому